

ג'מאעה – כמאמר כותרת המשנה המופיעה על עמוד השער – הינו כתב עת בינתחומי לחקר המזרח התיכון. משפט חיווי פשוט-לכאורה זה מכיל בתוכו שלושה מרכיבים: ג'מאעה הוא כתב עת; ג'מאעה הוא "בינתחומי"; וג'מאעה עוסק ב"חקר המזרח התיכון". ניתן להניח כי לרוב הקוראים יש מושג טוב למדי באשר למאפייניהם ותכונותיהם של כתבי עת אקדמיים, אולם מה באשר לשני מרכיביו הנוספים של משפט החיווי הזה? האם גם הם מושגים מובנים מאליהם ומוגדרים היטב? ובכן, דומה כי בעידן הפוסט (סטרוקטורלי/מודרני/קולוניאלי) והאינטר (דיסציפלינרי/טקסטואלי) הנוכחי, אנו נאלצים להשיב על שאלה זו בשלילה. לימודי המזרח התיכון – כמו תחומי מחקר אקדמיים אחרים – עברו בשלושת העשורים האחרונים תהליך של מתיחה והרחבה, של טשטוש גבולות דיסציפלינריים ושל חדירת מתודות מחקר חדשות כמו גם נושאי מחקר חדשים.

כיצד ניתן, אם כן, במציאות זו של גבולות דיסציפלינריים חדירים ודינמיים, לקבוע את שייכותו או את אי-שייכותו של מאמר או מחקר מסוים לחקר המזרח התיכון? שאלה זו רלוונטית לכלל תלמידי וחוקרי המזרח התיכון, אולם היא ניצבת ביתר תוקף בפני אנשי מערכת כתב עת (אם גם "בינתחומי") לחקר האזור. ואכן, מצאנו עצמנו לא פעם בישיבות המערכת שלנו כשאנו שוקעים בוויכוח עקרוני וקונקרטי גם יחד, בשאלה אם מאמר זה או אחר שהגיע לשולחנו אכן רלוונטי ללימודי המזרח התיכון. דיווח מפורט מישיבות המערכת על שיקולינו בדחיית או בקבלת מאמרים לא אוכל להביא כאן, כמובן. עם זאת, בשורות הבאות אנסה לספק את תשובתו של ג'מאעה לשאלה שהוצגה למעלה, קרי – כיצד נקבע את שייכותו או את אי-שייכותו של מאמר או מחקר ל"לימודי המזרח התיכון". תשובה זו תהיה בהכרח כללית ומופשטת מאוד, אולם היא יכולה לספק מעין מסגרת התייחסות, או להוות מעין "קריאת כיוון" מערכתית שג'מאעה יפעל על פיה גם בעתיד.

ובכן, אם ננסה לבחון את שאלת השיוך הדיסציפלינרי בכלים אנליטיים, הרי שניתן להצביע על שלושה ממדים שתוחמים את גבולות הדיסציפלינה: ממד גיאוגרפי, ממד תמטי, וממד מתודולוגי. כל אחד משלושת הממדים הללו מהווה מעין מעגל או "לוח מטרה קונצטרי" שבמרכזו נמצא ה"מיינסטרים", המקובל, המוסכם על הכל, ובפריפריה שלו מצוי החדשני, ה"בינתחומי", הנתון במחלוקת. בדומה לניקוד המושג בהטלת חצים אל לוח מטרה (ככל שמיקומו של החץ מרכזי יותר, כך הניקוד גבוה יותר), גם במשחק הרלוונטיות הדיסציפלינרית – ככל שהמאמר ממוקם קרוב יותר למרכז המעגל, כך שייכותו לתחום הלימוד ברורה יותר ומובנת מאליה. שני אלמנטים מסבכים קמעה את דימוי לוח המטרה ומשחק הטלת החצים שהובא כאן: ראשית, שיוכו או אי שיוכו של המאמר לתחום ללימודי המזרח התיכון נקבע לא רק על פי מיקומו במעגל יחיד, אלא על פי שקלול מקומו בשלושת מעגלי ההתייחסות – הגיאוגרפי, התמטי והמתודולוגי. לשון אחר, גם אם מאמר מצוי במרכזו של מעגל מסוים (למשל: מאמר שזירתו הגיאוגרפית היא מצרים, מדינה המצויה לכל הדעות בלב לבו של המזרח התיכון), מיקומו בשני המעגלים האחרים עשוי להיות פריפריאלי (למשל: אם הוא עוסק בתפוצת שפעת הנילוס המערבי במטרופולין אלכסנדריה), ו"ציונו" הדיסציפלינרי עשוי לפיכך להיות נמוך, או אף "נכשלי". מורכבות נוספת הקיימת במשחק השיוך הדיסציפלינרי נובעת מהעובדה שבניגוד ללוח המטרה הסטטי במשחק הטלת החצים, מעגלי ההתייחסות הגיאוגרפיים, התמטיים

והמתודולוגיים הם כאמור דינמיים, חדירים ומשתנים. כך יוצא שמאמר מסוים, שעד לפני שנים ספורות יכול היה להיחשב כחורג לחלוטין מגבולות הדיסציפלינה, עשוי להיתפס היום כ"חוד החנית" של המחקר. לחלופין, מחקר אשר עד לפני זמן לא רב נחשב לקונצנזואלי ומרכזי, עלול להיחשב כיום בנאלי, מיושן ופריפריאלי, או אפילו להידחק לחלוטין אל מחוץ לגבולות הדיסציפלינה.

ככתב עת בינתחומי לחקר המזרח התיכון, וכבמה משותפת לסטודנטים ולמרצים, ג'מאעה רואה עצמו מחויב למדיניות של פתיחות, הרחבת גבולות וחדשנות בכל אחד מהממדים המעצבים את גבולות תחום המחקר. אנו מבקשים להביא בפני המתעניינים הקוראים בעברית לא רק את "המיינסטרים" של הדיסציפלינה, אלא גם את התחומים, הגישות, התיאוריות ומתודות המחקר שהיום נחשבים אולי לשוליים או אפילו לאזוטריים, אולם מחר עשויים לתפוס מקום מרכזי יותר. כמו בשמונת גיליונות ג'מאעה הקודמים שראו אור, גם הגיליון הנוכחי נאמן לגישה זו. המאמרים המתפרסמים בו ממחישים כמדומני את מחויבותו של כתב העת לגיוון נושאי, גיאוגרפי ומתודולוגי, לחדשנות ולמתיחת גבולות הדיסציפלינה.

מאמרו של איל ג'יניאו "האסלאם והמוסלמים בבלקן: תפיסות אוריינטליסטיות, מיתוסים וזיכרון" מגדיר ומנתח את סוגי השיח השונים על אודות המוסלמים והמורשת האסלאמית-עוסמאנית בבלקאן. המאמר מבחין בין שלושה סוגי שיח מרכזיים העוסקים בנוכחות האסלאמית בבלקאן: השיח המערבי; השיח הבלקאניסטי (אותו ניתן למצוא בעיקר בקרב הקהילות הנוצריות הבלקאניות); והשיח המוסלמי (אותו ניתן למצוא בעיקר בקרב הקהילות המוסלמיות בבלקאן ובקרב חוקרים מוסלמים). כל אחד מסוגי השיח הללו מעצב זיכרון ייחודי של העבר וההווה האסלאמי בבלקאן, אולם כל אחד מסוגי השיח הללו גם מקיים יחסי גומלין עם סוגי השיח האחרים.

מאמרו של איתי יסקרביץ' "המפלגה האסלאמית של קניה – אנטומיה של מפלגה אתנית" עוסק בסיפור עלייתה ונפילתה של המפלגה האסלאמית של קניה בראשית שנות התשעים. המאמר מראה כי בניגוד לתפיסה המקובלת, המנתחת את האפיזודה הזו במסגרת הפרדיגמה של "רדיקליזם אסלאמי" ושל "עליית הפונדמנטליזם האסלאמי", יש להבין את פעילות המפלגה בהקשר של הפוליטיקה האתנית הקנייתית. יסקרביץ' טוען כי למפלגה לא היו אג'נדה ואידיאולוגיה אסלאמיות במובהק, וכי הרטוריקה האסס; לאמית שבה השתמשו מייסדיה נועדה בראש ובראשונה לגיוס ולמוביליזציה של תומכים למאבק בעל אופי כלכלי-פוליטי-אתני, ולא דתי. ניתוח עלייתה ונפילתה של המפלגה האסלאמית הקנייתית יכול לשמש אפוא כתזכורת, או אולי כ"תמרור אזהרה", עד כמה קל לשגות בהכללות בלתי מבוססות כאשר אנו פועלים בתוך מסגרת קונצפטואלית נוקשה ובלתי מתאימה.

מאמרו של ח'אתם מחאמיד "תמורות בהקמת מוסדות חינוך אסלאמיים בירושלים בסוף ימי הביניים (922-583 ה' / 1187-1516 לספה"נ)" בוחן באופן כמותי-השוואתי את סוגיית הקמתם של מוסדות חינוך בירושלים ובערים אחרות בסוריה בתקופות האיובית והממלוכית. המאמר מסתמך על נתונים בדבר מספר מוסדות החינוך שהוקמו בכל עיר ועיר לאורך זמן, ובדבר תפקודם ויוקרתם של מוסדות חינוך אלו, כדי לספק צוהר לפוליטיקה הפנימית של השליטים האיובים והממלוכים, וכדי להעריך את מידת חשיבותן הדתית של הערים השונות. מספר מוסדות החינוך שהוקמו בערי סוריה בתקופות השונות יכול לשמש גם מדד יעיל לבדיקת היציבות הפוליטית והבטחונית בערים אלו.

מאמרו המתורגם של פרופסור חואן קול (Cole) "מילנריות והגות דמוקרטית באיראן במאה ה-19" חותם את חטיבת המאמרים בגיליון הנוכחי. המאמר בוחן ומנתח את כתיבתם של בהא אללה - מייסד הדת הבהאית, של בנו-יורשו ושל הוגי דעות בהאים אחרים, ומראה כי רעיונותיהם המילנריים-משיחיים של הוגי דעות אלו השתלבו עם תפיסות ליברליות של חוקתיות, דמוקרטיה ורפורמות מתקנות. קול מראה – בניגוד לתפיסה המקובלת, שנטתה לראות את התנועה הבהאית כתנועה מלוכנית-שמרנית מטבעה – כי הוגי הדעות הבהאים הושפעו מהלכי רוח רפורמיסטיים וליברליים שהיו נפוצים בקרב חוגים "מודרניסטיים" כדוגמת העוסמאנים הצעירים ואנשי מרד אל-עראבי במצרים. כחיוזק לטענתו הוא מצביע, בין היתר, על התייצבותם העקבית של הוגי הדעות הללו לצד תומכי החוקתיות באירן הקג'ארית.

כפי שניתן לראות, כל אחד מארבעת המאמרים המתפרסמים בגיליון זה ממוקם במובהק בפניה שונה על פני מפת הרלוונטיות הדיסציפלינרית. מאמריהם של איל ג'ינאו ושל איתי יסקרבץ עוסקים בזירות גיאוגרפיות ששיוכן לתחום המזרח התיכון מוטל בספק (הבלקאן וקניה, בהתאמה). עם זאת, שני המאמרים נוגעים לתימות התופסות מקום מרכזי במחקר המזרח התיכון העכשווי: יסקרבץ מבקר – דרך הפריזמה של מקרה הבוחן הקנייתי – את התיג הפשטני והמכליל של תופעות שונות כ"אסלאם פונדמנטליסטי"; ואילו ג'ינאו בוחן את הזיכרון ההיסטורי על אודות האימפריה העוסמאנית ומורשתה, תוך שימוש במתודולוגיה של ניתוח שיח. רלוונטיות תמטית, תיאורטית ומתודולוגית זו, כמו גם העובדה כי הן הבלקאן והן מערב אפריקה השפיעו על ההיסטוריה של המזרח התיכון (והושפעו ממנה, כמובן), הביאו אותנו לפרסם את המאמרים הללו. מאמריהם של מחאמיד וקול מייצגים קצוות אחרים של הזירה הדיסציפלינרית: מחאמיד משתמש בניתוח שיטתי וכמותני של מקורות ראשוניים כדי לשפוך אור על סוגייה שלא זכתה עד עתה לתשומת לב מחקרית מספקת; ואילו קול – הבוחן את כתיבתם של הוגי הדעות הבהאים – שופך אור על ההיסטוריה האינטלקטואלית של הדת הייחודית הזו, אשר נתפסת על פי רוב כדת שולית יחסית.

גיליון זה של ג'מאעה רואה אור בעריכה משותפת של העורכת היוצאת, חיה במבגי-ספורטס, ושל החתום מטה. זהו הגיליון החמישי והאחרון בעריכתה של חיה, והשביעי שלה כחברת מערכת. כמעט ארבע שנים תרמה חיה מזמנה, ממרצה הבלתי נדלה ומיכולתה להפקתו של כתב העת, ועקבות פעולתה ניכרים בכל. חיה העמיקה וביססה את הסטנדרטים הגבוהים של שיפוט ובחירת המאמרים, של ניקיון הטקסט ושל איכות ההוצאה לאור. התשתית המערכתית שהיא מותירה אחריה תאפשר לג'מאעה, כך אני מקווה, להמשיך ולהופיע באופן סדיר, ואולי אף לפרוץ לאופקים חדשים. ברצוני לנצל אפוא את ההזדמנות ולהודות כאן לחיה על תרומתה העצומה לג'מאעה. תודה גם לשרית זהבי-מוגרבי ולטל שמיר, ששימשו כחברי מערכת זמן לא מבוטל ותרמו אף הם רבות להפקת הגיליונות הקודמים, ובהצלחה לחברות המערכת החדשות.

עידו שחר